

Paweł Nowakowski

Anarchokapitalizm – ideologia polityczna, doktryna polityczno-prawna czy nurt filozoficzno-polityczny?

(Anarchocapitalism – political ideology, political and legal doctrine or political philosophy?)

Abstract

The paper aims at categorizing anarcho-capitalism either as a political ideology, political and legal doctrine or political philosophy. Resolving such a research problem is a necessary step in studies on anarcho-capitalism and enables further and sound research on this set of political ideas. A problem of categorization of political thought is broadly discussed with reference to the literature, and categories of political ideology, political and legal doctrine and political philosophy are defined. Subsequently, anarcho-capitalism is correlated with every of these categories. Finally, it is argued that anarcho-capitalism is a political and legal doctrine, since it is a quite sophisticated, systematized, methodologically and theoretically sound set of views on politics and law, and is widely oriented towards practical realization of its political and legal thought.

Słowa kluczowe

anarchokapitalizm, libertarianizm, ideologia, doktryna, filozofia, myśl polityczna, teoria polityki

Keywords

anarcho-capitalism, libertarianism, ideology, doctrine, philosophy, political thought, political theory

Wstęp

Problemem badawczym tego artykułu jest klasyfikacja anarchokapitalizmu na płaszczyźnie kategorii stosowanych w naukach społecznych – w politologii, prawie i filozofii politycznej¹. Zagadnienie to wpisuje się w szerszą problematykę typologizacji i konceptualizacji wolnorynkowej myśli politycznej, obecnie stosunkowo często podejmo-

¹ Na temat filozofii politycznej jako nauki społecznej zob. J. P. Hudzik, *Filozofia polityczna: o najnowszej historii pychy, zagubienia i praktycznego działania*, „Kronos” nr 4, 2014.

waną przez badaczy – zwłaszcza w kontekście konceptualizacji libertarianizmu². Celem badawczym artykułu jest przedstawienie i uzasadnienie odpowiedzi na postawione w tytule pytanie o to, czy anarchokapitalizm jest ideologią polityczną, doktryną polityczną (polityczno-prawną) czy nurtem filozoficzno-politycznym.

Wybór tej problematyki badawczej jest uzasadniony ze względu na niejednorodne definiowanie i rozumienie anarchokapitalizmu, które przypuszczalnie może mieć źródło w nieadekwatnej klasyfikacji kategoryjnej. Poprawna konceptualizacja tego pojęcia pozwoli lepiej pojąć istotę anarchokapitalizmu.

Podkreślenia wymaga fakt, że rozumienie ideologii politycznej i doktryny politycznej (polityczno-prawnej) opiera się w niniejszym artykule przede wszystkim na krytycznej analizie i interpretacji wybranych pozycji z istniejącej literatury naukowej, która skądinąd daleka jest od jednoznacznych odpowiedzi i konsensusu w omawianym zakresie. Większych trudności nie powoduje natomiast pojęcie nurtu filozoficzno-politycznego.

Na tym etapie, celem zarysowania przedmiotu badań, wystarczy nadmienić, że „zwolennicy [anarchokapitalizmu] uznają, że najlepiej będzie, jeśli pozbedziemy się instytucji państwa czy nawet szerzej — wszelkich instytucji, które w jakikolwiek odgórnie skoordynowany sposób zarządzają sprawami ludzi zamieszkujących dany obszar. Funkcje państwa i wszelkich odgórnie kolektywnych organizmów zastąpi z kolei rynek, kształtujący się zgodnie z poczynaniami wyłącznych właścicieli dóbr”³.

Ocena stanu badań nad anarchokapitalizmem zależy od tego, czy weźmie się pod uwagę badania *nad* bezpaństwowym systemem politycznym prowadzone w ramach anarchokapitalistycznego paradygmatu czy też będzie się miało na uwadze myśl anarchokapitalistyczną *jako taką*. Stan badań w pierwszym obszarze jest zaawansowany, wiele jest także publikacji poświęconych tej tematyce. Wśród licznych autorów, którzy przyczynili się do postępu analiz w tym przedmiocie, można wymienić twórcę anarchokapitalizmu – Murraya Rothbarda, Lindę i Morrisa Tannehillów, Davida Friedmana, Waltera Blocka, Hansa-Hermanna Hoppego, Bruce’a L. Bensona, Anthony’ego de Jasaya, Randy’ego E. Barnetta, Petera T. Leeson, Bryana Caplana czy Edwarda Stringhama.

Do najważniejszych prac anarchokapitalistycznych można zaliczyć: *O nową wolność. Manifest libertariański* Rothbarda, *Rynek i wolność* Tannehillów oraz *The Machinery*

² Zob. D. Juruś, *W poszukiwaniu podstaw libertarianizmu. W perspektywie Rothbardowskiej koncepcji własności*, Kraków 2012; D. Sepczyńska, *Libertarianizm. Mało znane dzieje pojęcia zakończone próbą definicji*, Olsztyn 2013.

³ P. Nowakowski, *Minarchizm*, <http://mises.pl/blog/2016/03/24/novakowski-minarchizm/>, 24. 03. 2016 [dostęp: 2. 03. 2017].

of Freedom Friedmana. Kiedy w artykule mowa jest o anarchokapitalizmie i jego cechach, odnosi się to głównie to twórczości tych autorów.

Natomiast dorobek naukowy poświęcony myśli anarchokapitalistycznej *jako takiej* jest dość ubogi. Po części wynika to z faktu, że dyskusje na temat anarchokapitalizmu toczą się głównie między teoretykami anarchokapitalizmu, a nie filozofami czy badaczami myśli politycznej⁴. Ponadto rozważania te są prowadzone w ramach podobnych paradygmatów, a większość z zaangażowanych w nie autorów to leseferystycznie zorientowani ekonomiści. Stąd rzadko spotyka się w literaturze politologiczne, prawne lub filozoficzne ujęcia myśli anarchokapitalistycznej. Co więcej, badacze odnoszą się zwykle do kojarzonego z anarchokapitalizmem libertarianizmu, rzadziej zaś wprost do tego pierwszego. Wśród autorów, którzy zajmowali się myślą anarchokapitalistyczną jako taką, można wymienić np. Normana P. Barry'ego, Dariusza Jurusia, Ryszarda Legutko, Tomasza Teluka, Radosława Wojtyszyna.

Problematyczność kategoryzowania w myśli politycznej

W politologii, filozofii i do pewnego stopnia w naukach prawnych różnicuje się zespoły stanowisk normatywnych odnoszących się do świata politycznego wykorzystując

⁴ Są to rozróżnienia modelowe, które w rzeczywistości mogą się przenikać. Niemniej jednak są to rozróżnienia istotne. Na oficjalnej stronie internetowej czołowego austro-libertarianina, Hansa-Hermannia Hoppego (www.hanshoppe.com [dostęp: 20. 12. 2016]) umieszczono informację: „Austrian Economist and Anarcho-Capitalist Social Theorist” (administratorem strony Hoppego jest inny znaczący przedstawiciel libertarianizmu, Stephen N. Kinsella). Również na oficjalnej stronie internetowej Waltera Blocka (<http://www.walterblock.com> [dostęp: 20. 12. 2016]), który także należy do najważniejszych autorów libertarianiskich, zamieszczono informację: „Austrian Economist and Libertarian Theorist”, z kolei na stronie Fundacji na Rzecz Edukacji Ekonomicznej (FEE) (<https://fee.org/people/walter-block/> [dostęp: 20. 12. 2016]), Block został przedstawiony jako „an American economist and anarcho-capitalist theorist”. Jeśli chodzi o Hoppego, poza wspomnianą charakterystyką jest on także filozofem (również w sensie formalnym – ma doktorat z tej dziedziny), niemniej termin „teoretyk anarchokapitalizmu” zdaje się bardzo dobrze opisywać Blocka (który *nota bene* posiada doktorat z ekonomii) jako autora książek i artykułów traktujących o konkretnych zjawiskach społecznych z punktu widzenia libertarianiskiego anarchokapitalizmu (zob. np. W. Block, *Defending the Undefendable*, Fleet Press Corporation 1976) oraz o funkcjonalności społeczeństwa bezpieczeństwa opartego na respektowaniu absolutnych praw własności prywatnej (zob. np. idem, *The Privatization of Roads and Highways*, Ludwig von Mises Institute 2009). Stąd zasadna wydaje się propozycja, aby takich autorów teoretyzujących na temat szczegółowych zagadnienia społecznych z perspektywy przyjętego paradygmatu filozoficzno-politycznego nazywać właśnie teoretykami jakiejś opcji ideowej (wzgl. teoretykami myśli, twórcami doktryny czy myślicielami w wąskim sensie – zob. A. Szahaj, M. N. Jakubowski, *Filozofia polityki*, Warszawa 2008, s. 7–8). Teoretyk taki zajmuje się, podobnie jak filozof, rozważaniami abstrakcyjnymi, jednak różni się od filozofa zakresem swojej refleksji. O ile filozof angażuje się w dyskusję nad samymi fundamentami danych zjawisk, twierzeń czy teorii, o tyle refleksje teoretyka myśli są osadzone w uprzednio przyjętym stanowisku filozoficzno-politycznym, którego istotą się nie zajmuje. Warto wspomnieć, że jest to inne postrzeganie rozróżnienia na teoretyka i filozofa, niż to, które pojawia się w kontekście zestawień filozofii politycznej i teorii politycznej. Na ten temat zob. np. R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny polityczne*, Warszawa 2010, s. 29. Na temat terminu „austro-libertarianizm” zob. P. Nowakowski, *Wilhelm Röpke według austro-libertarian*, „Dialogi Polityczne” (2009), 12, s. 325–326.

między innymi takie kategorie, jak „ideologia”, „doktryna polityczna” („polityczno-prawna”) i „nurt filozofii politycznej” (również „nurt filozofii prawa”).

Jednoznaczna klasyfikacja danego zespołu stanowisk nie zawsze jest łatwa czy może nawet możliwa. Wynika to z dwóch powodów: 1° niemodelowego charakteru danego zbioru stanowisk na tematy polityczne i 2° niejednakowej i niekoherentnej terminologii służącej do opisu tych stanowisk.

Konceptualizacja taka jest jednak wymogiem metodologicznym (należy wiedzieć, co się bada), jak również – zwłaszcza w przypadku braku jednoznaczności – wyznacza ona ramy badawcze i interpretacyjne⁵. Dla przykładu, Krzysztof Pomian w ten sposób pisał o *Głównych nurtach marksizmu* Leszka Kołakowskiego:

„Pierwsze zdanie książki – «Karol Marks był filozofem niemieckim» – nadaje ton całości. Jej linią przewodnią jest historia marksizmu jako filozofii. Kołakowski, rzecz jasna, wie doskonale, że marksizm to nie tylko filozofia i że nie sposób odłączyć go całkiem od socjalizmu jako ideologii, wcielonej wprawdzie w socjaldemokratyczne partie polityczne, a później jako komunizm, bolszewizm czy marksizm-leninizm (te trzy terminy są z grubszą synonimami) w instytucje Związku Sowieckiego i państw zsovietyzowanych. Toteż zaznacza kilkakrotnie, iż oddzielenie marksizmu od socjalizmu jest «nieco sztuczne». (...) [Perspektywa taka] jest zabiegiem heurystycznie płodnym. (...) Pozwala odsłonić napięcie, jakie już u samego Marksa występowało między objaśnianiem a zmienianiem świata, między filozofią a socjalizmem, choć on sam sądził, że dokonał ich harmonijnego połączenia. Pozwala nadto pokazać, jak przybrało ono później postać trudnego, a niekiedy wręcz ostro konfliktowego współzycia myślenia filozoficznego z doktryną⁶ i dyscypliną partyjną⁷”.

Pozwala to dostrzec, że kategoriale określenie stanowisk politycznych może mieć głębokie znaczenie dla procesu i efektu badawczego. W przypadku Kołakowskiego widać to zwłaszcza – na co zwraca uwagę Pomian – kiedy porówna się *Główne nurty marksizmu* z pracą zbiorową *Storia del marxismo*. O ile „[u]znanie przez Kołakowskiego marksizmu przede wszystkim, choć nie wyłącznie za filozofię, jest następstwem świadomego wyboru”, o tyle we włoskim projekcie badawczym „traktuje się go przede wszystkim jako doktrynę wyznawaną przez partie zrzeszone odpowiednio w II i III Międzynarodówce”⁸.

⁵ L. Dubel, *Historia doktryn politycznych i prawnych do schyłku XX wieku*, Warszawa 2007, s.17.

⁶ W cytowanym tekście Pomian pisze o doktrynach w różnym znaczeniu: doktryny filozoficznej, doktryny partyjnej. Por. F. Ryszka, *Nauka o polityce. Rozważania metodologiczne*, Warszawa 1984, s. 191, 197.

⁷ K. Pomian, *Leszek Kołakowski: jednostka, wolność, rozum*, [w:] L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, t. 1., Warszawa 2009, s. XV–XVI.

⁸ *Ibidem*, s. XVIII.

Jak już wspomniano, trudności i meandry towarzyszące klasyfikacji stanowisk ideowych – zwłaszcza jako ideologii i doktryny – dotyczą ponadto niejednorodnych i niekoherentnych definicji wyżej wzmiankowanych kategorii. „Pojęcie doktryny politycznej – pisze Franciszek Ryszka – jest mniej popularne i dlatego być może mniej sporne od pojęcia ideologii. Nie staje się ono jednak dzięki temu bardziej jasne. Przeważnie dzieje się tak dlatego, że oba pojęcia stosuje się wymiennie, czasem dodając jeszcze pojęcie filozofii politycznej⁹ (...)”¹⁰. Mimo wzajemnych związków między kategoriami odnoszącymi się do idei¹¹, ich synonimiczne traktowanie jest z pewnością błędne, albowiem uniemożliwia rozumienie i porządkowanie rzeczywistości ideowej i politycznej¹². Z drugiej strony, w literaturze naukowej nie wypracowano dotąd powszechnie akceptowanych definicji ani relacji między pojęciami z dziedziny idei, takimi jak np. ideologia i doktryna¹³. Najmniej kontrowersji budzi propozycja *continuum* ideowego prezentująca pojęcia na kolejnych stopniach uszczegółowienia: idea, ideologia, doktryna, program polityczny¹⁴. Jest to podejście wartościowe i funkcjonalne, choć niewystarczające, ponieważ nie obejmuje filozofii politycznej oraz – co jest przyczyną pierwszego z powodów – odnosi się w zdecydowanie większym stopniu do aktywności politycznej grup nakierowanej na urzeczywistnienie (zwykle poprzez sprawowanie władzy w państwie) konkretnego projektu politycznego, niż do klasy-

⁹ Terminu „filozofia polityczna” używa się zarówno na określenie działu filozofii praktycznej, jak również na określenie konkretnego nurtu filozoficzno-politycznego, np. „filozofia polityczna liberalizmu”. Jest to analogiczna praktyka językowa do tej, jaką spotykamy w przypadku terminu „filozofia”. Por. pierwsze znaczenie terminu „filozofia” wg *Słownika języka polskiego* PWN: „1. «nauka zajmująca się rozważaniami na temat istoty bytu, źródeł poznania itp.; też: określony system filozoficzny stworzony przez jakiegoś filozofa lub szkołę filozoficzną»”. <http://sjp.pwn.pl/slowniki/filozofia.html> [dostęp: 21.02.2017].

¹⁰ F. Ryszka, *op. cit.*, s. 190. Patrz też R. Tokarczyk, *op. cit.*, s. 29.

¹¹ *Ibidem*, s. 29–30.

¹² W tym kontekście można przytoczyć słowa Mariana Dobrosielskiego, który tak pisał w 1982 r. w „Słowie Powszechnym”: „Poważna refleksja nad zachodzącymi związkami i wzajemnymi uwarunkowaniami między nauką, ideologią i światopoglądem jest nie jakimś abstrakcyjnym, akademickim luksusem, lecz praktyczną koniecznością dla każdego myślącego człowieka, który pragnie życie swe świadomie, godnie, po ludzku przeżyć. Właściwe zrozumienie tych związków i współzależności oraz wyciągnięcie z nich odpowiednich wniosków dla naszego myślenia i działania, jest obecnie nie tylko jednym z najistotniejszych teoretycznych problemów filozofii, socjologii, czy psychologii, lecz również jednym z najważniejszych i najpilniejszych praktycznych problemów społeczno-politycznych”. Cytat pochodzi z przedruku w: M. Dobrosielski, *Racjonalizm a irracjonalizm: 24 szkice filozoficzno-polityczne*, Warszawa 1999, s. 68.

¹³ M. Jaskólski, *Doktryna*, [w:] *Słownik historii doktryn politycznych*, t. 2, red. nauk. M. Jaskólski, Warszawa 1999, s. 66.

¹⁴ Por. wyjątkowe stanowisko, utożsamiające doktrynę z ideą i wskazujące na podrzędność genetyczną doktryny w stosunku do ideologii: M. Zmierczak, *Czy warto zajmować się ideologiami? Debaty o ideologii w drugiej połowie XX wieku*, [w:] *Doktryny – historia – władza. Księga dedykowana Prof. W. Kozubowi-Ciembroniewiczowi z okazji czterdziestolecia pracy naukowej*, red. B. Szlachta, A. Citkowska-Kimla, M. Kiwior-Filo, Kraków 2009, s. 430.

fikacji twórczości ideowej. Dla jasności, anarchokapitalizm nie jest rozpatrywany w tym studium jako ruch społeczny, ale jako zjawisko z dziedziny idei politycznych.

Stosunkowo prostym rozwiązaniem byłoby wybranie z gąszczy definicji określających różne kategorie takiej, która najbardziej pasuje do anarchokapitalizmu, i uznanie tego nurtu ideowego za przypadek danej, swoiście pojętej kategorii. Przykładem takiego postępowania byłoby stwierdzenie, że anarchokapitalizm przystaje do rozumienia ideologii zaproponowanego przez Edwarda Schilla. Jednak podejście metodologiczne wykorzystane w tym studium jest odmienne i polega na: 1° poznaniu różnych propozycji w zakresie konceptualizacji i wzajemnych związków między danymi kategoriami, 2° próbie zidentyfikowania reprezentatywnych i ważnych (spójnych, uprawomocnionych) propozycji konceptualizacji i wzajemnych związków, 3° próbie klasyfikacji anarchokapitalizmu na podstawie wcześniejszych kroków.

Istniejące kategoryzacje anarchokapitalizmu w polskiej literaturze

W polskiej literaturze przedmiotu dość konsekwentne rozumienie anarchokapitalizmu prezentuje Tomasz Teluk w książce *Koncepcje państwa we współczesnym libertarianizmie*, uważając anarchokapitalizm za filozofię polityczną¹⁵. Wybór ten jest pochodną uznania za filozofię polityczną libertarianizmu i przyjęcia, w zgodzie z powszechnym ujęciem spotykanym w polskiej literaturze, że anarchokapitalizm i minarchizm to (główne) nurty jakkolwiek kategoryzowanego libertarianizmu. Warto wspomnieć, że książka ta jest egzemplifikacją wyżej przytoczonych refleksji Pomiana, ponieważ wyraźnie pokazuje, jak konceptualizacja przedmiotu badań wpływa na podejmowane problemy badawcze – otóż Teluka zajmują przede wszystkim właśnie problemy filozoficzno-polityczne, nie zaś np. środki postulowane jako prowadzące do osiągnięcia pożądanego ładu politycznego.

Z kolei Mikołaj Wierzbicki prezentując anarchokapitalizm według wyżej wspomnianej praktyki interpretacyjnej – pisząc o Rothbardzie, że to „najwybitniejszy przedstawiciel radykalnego nurtu libertarianńskiego – anarchokapitalizmu”¹⁶ – podejmuje się próby odpowiedzi na pytanie: „Czy libertarianizm jest ideologią?” Opierając się na propozycjach konceptualizacyjnych Hannah Arendt, Edwarda Olszewskiego i Marii Zmierzak odpowiada:

¹⁵ Zob. T. Teluk, *Koncepcje państwa we współczesnym libertarianizmie*, Gliwice – Warszawa 2009, s. 32, 163, 165 [niekonsekwencja terminologiczna pojawia się na s. 15, gdzie autor wykorzystuje pojęcie doktryny politycznej, choć w specyficzny sposób – w ramach filozofii polityki].

¹⁶ M. Wierzbicki, *Libertarianizm – Ideologia wolności?*, „Gdańskie Studia Prawnicze” (2005), t. XIV, s. 213.

„Z całą pewnością [libertarianizm] spełnia większość, jeśli nie wszystkie z przyjmowanych współcześnie kryteriów. Potrafimy wskazać określoną wartość – wolność – która jest punktem wyjścia dla bardziej szczegółowych rozważań. Ponad wszelką wątpliwość na libertarianizm składają się konkretne koncepcje prawne, ekonomiczne, polityczne, filozoficzne, za pomocą których opisuje się naturę człowieka, zależności społeczne i ekonomiczne oraz za pomocą których projektuje się wizje przyszłego społeczeństwa”¹⁷.

Jednak autor dodaje bardzo słusznie, że libertarianizm (którego anarchokapitalizm jest według przyjętej przez Wierzbickiego perspektywy radykalnym nurtem) daleki jest od budowy całościowej wizji społeczeństwa i realizacji ideału¹⁸.

Natomiast badacze skupieni wokół Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, zwłaszcza Mateusz Machaj, Łukasz Machaj i Radosław Wojtyszyn, posługują się w odniesieniu do libertarianizmu i anarchokapitalizmu terminem „doktryna”¹⁹, który stosują konsekwentnie. Ostatni z wymienionych badaczy stwierdza: „Anarchokapitalizm jako odłam anarchizmu jest stosunkowo młodą doktryną społeczno-polityczną”²⁰ i dodaje, że jej przedstawiciele zalicza się do libertarian prawniczych²⁰. Dość konsekwentnie jako doktrynę kategoryzuje anarchokapitalizm również Hubert Staśkiewicz w artykule *Rozumienie libertarianizmu*²¹ (w przeciwieństwie do jego wcześniejszego artykułu *Idea Państwa według minarchistów i anarchokapitalistów*²²).

Jak zatem widać, krótki przegląd stanowisk w obrębie polskiej nauki wskazuje na to, że anarchokapitalizm bywa uznawany za nurt filozofii politycznej, ideologię i doktrynę. Na marginesie powyższego omówienia wyłania się też hipoteza, że zgodnie ze swoimi podejściami metodologicznymi filozofowie skłonni są rozumieć anarchokapitalizm jako filozofię, politolodzy jako ideologię, zaś prawnicy jako doktrynę.

¹⁷ *Ibidem*, s. 217. Analogicznie należy zinterpretować stanowisko Jacka Bartyzela, który uznaje libertarianizm za ideologię (zaś w poprawionej wersji cytowanego tekstu za ruch i ideologię), a anarchokapitalizm za radykalny odłam libertarianizmu. Zob. J. Bartyzel, *W gąszczu liberalizmów. Próba periodyzacji i klasyfikacji*, Lublin 2004; *Idem*, *Libertarianizm*, <http://www.legitymizm.org/ebp-libertarianizm> [dostęp: 2.03.2017 r.].

¹⁸ M. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 218.

¹⁹ Zob. Ł. Machaj, M. Machaj, *Prawo naturalne w koncepcjach Murraya Newtona Rothbarda*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” (2007), t. LXXVI, s. 162–163; R. Wojtyszyn, *Państwo w doktrynie anarchokapitalizmu*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” (2007), t. LXXVII.

²⁰ *Ibidem*, s. 315. Zob. też *Idem*, *Anty-Lewiatan. Doktryna polityczna i prawna Murraya Newtona Rothbarda*, Wrocław 2017, s. 43 i nn [tam również o sporze naukowym na temat relacji anarchokapitalizmu z anarchizmem].

²¹ Zob. H. Staśkiewicz, *Rozumienie libertarianizmu*, „Analiza i Egzystencja” (2015), 30.

²² Zob. *Idem*, *Idea Państwa według minarchistów i anarchokapitalistów*, „Analiza i Egzystencja” (2013), 21.

Ideologia polityczna, doktryna polityczna i nurt filozoficzno-polityczny

W literaturze naukowej podkreśla się przede wszystkim kontrowersyjność i niejednoznaczność pojęcia ideologii. Źródeł tego stanu rzeczy upatruje się m.in. w różnicach pod względem poglądów na temat roli idei w życiu politycznym, jak również w szeroko rozpowszechnionym pejoratywnym znaczeniu terminu „ideologia” czy w często nadawanej mu deprecjonującej funkcji językowej²³. Niemniej jednak „w świecie anglosaskim szybko wypracowano neutralne pojęcie ideologii, obejmując nim wszystkie możliwe opcje polityczne i badając wszystkie możliwe formy wyrażenia tej ideologii”²⁴.

Jak wskazuje Adam Wielomski, w nauce amerykańskiej termin „ideologia” ma o wiele szersze znaczenie niż w europejskiej i bliższy jest europejskiemu rozumieniu pojęcia doktryny²⁵. Stąd można przypuszczać (a przypuszczenie to znajduje swoje potwierdzenie w niektórych refleksjach Marii Zmierczak²⁶), że zrozumieniu adekwatnego dla europejskiej politologii sensu pojęcia ideologii nie sprzyja odwoływanie się do dorobku politologii anglosaskiej. Podobny wniosek nasuwa się, gdy przejrzeć się np. australijskiemu *Przewodnikowi po współczesnej filozofii politycznej*²⁷, w którym część omawiająca poszczególne kierunki zatytułowana jest „Główne ideologie”. Podobne rozumienie terminu „ideologia” w polskiej politologii zdaje się prezentować Włodzimierz Bernacki, który twierdzi, że współcześnie ideologią określa się rodzaj filozofii politycznej²⁸. Jednakże **nawet zakładane** tu abstrahowanie od ujęć anglosaskich (niemożliwe do zrealizowania w pełni, ponieważ polscy autorzy naturalnie nie są zamknięci na światową literaturę i znajdują się pod jej wpływem) i skupienie się na przeglądzie polskiej literatury niewiele ułatwia uchwycenie

²³ A. Heywood, *Ideologie polityczne. Wprowadzenie*, Warszawa 2007, s. 20–21; G. Ulicka, *Determinanty polityki*, [w:] *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, red. M. Szmulik, M. Żmigrodzki, Lublin 2007, s. 303; M. Zmierczak, *op. cit.*, s. 428, 429. Por. F. Ryszka, *op. cit.*, s. 189–190, gdzie autor zwraca uwagę na pozytywne znaczenie językowe ideologii: „Słowo «ideologia» ma w naszym, i nie tylko w naszym, języku zabarwienie dodatnie. Kojarzy się ono na zasadzie wspólnego źródłosłowa ze słowami «ideal», «idealny», wyrażającymi wysokie wartości dobra i piękna”. Na temat relacji polityki i ideologii zob. np. M. Chmaj, M. Żmigrodzki, *Wprowadzenie do teorii polityki*, Lublin 2001, 75–84.

²⁴ M. Zmierczak, *op. cit.*, s. 428.

²⁵ A. Wielomski, *Ideologia*, [w:] J. Bartyzel, B. Szlachta, A. Wielomski, *Encyklopedia polityczna*, t. 1. Myśl polityczna: główne pojęcia, doktryny i formy ustroju, Radom 2007, s. 129; Wniosek o synonimiczności ideologii i doktryny można wysnuć również na podstawie rozważań Grażyny Ulickiej. Zob. G. Ulicka, *op. cit.*

²⁶ M. Zmierczak, *op. cit.*, s. 423–428. W dalszej części cytowanego artykułu autorka nie jest konsekwentna, podkreślając pejoratywne znaczenie ideologii w Ameryce. *Ibidem*, s. 429.

²⁷ *Przewodnik po współczesnej filozofii politycznej*, red. R. E. Goodin, F. Pettit, Warszawa 2002.

²⁸ W. Bernacki, *Ideologia*, [w:] *Słownik historii doktryn politycznych*, t. 3, red. nauk. M. Jaskólski, Warszawa 2007, s. 9. Definicję tę przyjmuje Hubert Izdebski. Por. H. Izdebski, *Doktryny polityczno-prawne. Fundamenty współczesnych państw*, Warszawa 2015, s. 15–16.

„logiki” rządzącej siatką pojęć odwołujących się do świata idei. Problematyczne są zwłaszcza nie definicje poszczególnych kategorii, lecz ich wzajemne odniesienia.

Niemniej jednak analiza istniejących definicji i opisów ideologii pozwala wyróżnić kilka elementów, które wydają się być reprezentatywne dla prób konceptualizacji tego terminu. Ideologię określa się więc jako uporządkowany zespół idei (wartości, celów) społecznych i politycznych. Zawiera ona elementy teoretyczne i praktyczne, opisuje rzeczywistość, jak również zmierza do wprowadzenia zmiany społeczno-politycznej. Istniejące definicje kładą również nacisk na socjologiczny (socjopolityczny) charakter ideologii, wskazując na to, że ideologie wyrażają świadomość, przekonania oraz interesy i cele danych grup społecznych, części społeczeństwa, klas, warstw, narodów, ras, płci, ale także ruchów politycznych lub partii politycznych. Takie rozumienie ideologii ma źródło marksistowsko-leninowskie. Według tej tradycji ideologie są wytworami danych grup społecznych i chronią klasowe interesy. Pewną szansę na przewyżczenie tej perspektywy można dostrzegać w podejściu Edwarda Olszewskiego, który wprowadził do swojej definicji sformułowanie „część społeczeństwa”, którą można rozumieć np. jako grupę ludzi o wspólnych poglądach, niekoniecznie zdeterminowanych przez przynależność grupową w ramach kultury. Ideologia nie musi być też prawdziwa, choć rości sobie pretensje do obiektywizmu (jednocześnie odmawiając go innym ideologiom) i niepodważalności jej prawd. Ponadto wskazuje się, że służy ona praktykowaniu polityki i działalności partii politycznych, i że jest dla tej działalności niezbędna. Roman Tokarczyk twierdzi też, że ideologie polityczne czerpią z dorobku filozofii politycznej i teorii politycznej, jednak stanowiska należące do tych ostatnich nie muszą być włączane do ideologii na zasadzie weryfikacji opartej na naukowej lub filozoficznej analizie – wystarczającym powodem uzupełnienia danej ideologii o wątki filozoficzne i teoretyczne jest np. wiara w ich prawdziwość²⁹.

Rekapitulacja propozycji dotyczących definicji doktryny jest trudniejsza, niż w przypadku pojęcia ideologii. Jednym z głównych powodów tego stanu rzeczy jest brak spójności, jaki można zaobserwować w niektórych ujęciach, polegający na wywodzeniu naukowego charakteru doktryny ze źródłosłowo *doctrina* przy jednoczesnym podkreślaniu jej wybitnie praktycznego, celowego charakteru, zorientowanego na wdrożenie do praktyki politycznej w określonym czasie i przestrzeni, jak również socjopsychologiczne

²⁹ R. Tokarczyk, *op. cit.*, s. 27–30; F. Ryszka, *op. cit.*, s. 189–190; E. Olszewski, *Ideologia*, [w:] *Encyklopedia politologii*, t. 1. Pojęcia, teorie, metody, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Warszawa 2016, s. 274; W. Bernacki, *op. cit.*, s. 9; P. Jaroszyński, *Ideologia a filozofia*, <http://cywilizacja.ien.pl/?id=497> [dostęp: 10. 03. 2017]; M. Chmaj, M. Żmigrodzki, *op. cit.*, s. 76; L. Dubel, *op. cit.*, s. 20.

interpretacje podłoża doktryn³⁰. Powszechny sposób rozumienia nauki jest bowiem jak najdalszy od określania celów i wartości oraz metod ich wprowadzenia za pomocą sprawowania władzy politycznej w określonym miejscu i czasie. O ile filozofia praktyczna istotnie zajmuje się tym pierwszym, tj. określaniem pożądaných wartości i wytyczaniem celów, o tyle jako filozofia dotyczy zdyscyplinowanej refleksji nad fundamentalnymi zjawiskami i problemami świata, **nie zaś stosowania technik politycznych w celu wprowadzenia w życie społeczne swojego dorobku**. Można podejrzewać, że ten brak spójności wynika z braku wyraźnego oddzielenia, na poziomie konceptualnym, kategorii doktryny od dyscypliny badawczej w postaci doktryn polityczno-prawnych.

Przy czym nie wszyscy badacze koncentrują się na **ściśle naukowym charakterze** doktryny – Izdebski omawia źródłowość terminu, jednak nie jest on decydujący dla jego interpretacji tego pojęcia. Według badaczy jednymi z najbardziej charakterystycznych cech doktryny są spójność, szczegółowość i usystematyzowanie, a także przewaga podejścia intelektualnego nad emocjonalnym – charakterystycznym dla ideologii³¹.

Warto przytoczyć sposób rozumienia omawianego terminu przez Olszewskiego:

„Doktryna polityczna określa sposoby osiągania celów, ustala zespół działań i środków prowadzących do ich osiągnięcia. Stanowi uporządkowany zbiór poglądów na organizację polityczną społeczeństwa, problemy władzy, inne aspekty życia społeczeństwa; jest normatywnym systemem określającym realizację celów (często ideologicznych) w sferze polityki”³², oraz: „obejmuje wyodrębniony w czasie i przestrzeni zakres problemów i określonych zjawisk z kręgu filozofii politycznej (doktryna ekonomiczna, społeczna, prawna, polityczna, wojenna) lub koncepcji określonego autora (autorów) w danej dziedzinie”³³.

Zdaniem tego badacza doktryna polityczna stanowi zwykle konkretyzację ideologii, a różnica między tymi kategoriami sprowadza się do wymiaru ilościowego, mierzonego stopniem systematyzacji, dlatego jakościowe odróżnienie ich od siebie nie jest możliwe³⁴.

³⁰ Zob. np. R. Tokarczyk, *op. cit.*, s. 19, 28–31; F. Ryszka, *op. cit.*, s. 190–196; M. Baranowska, *Doktryny polityczno-prawne jako jeden z filarów edukacji prawniczej*, „Studia Iuridica Toruniensia” (2013), t. XII, s. 14.

³¹ H. Izdebski, *op. cit.*, s. 14–15; E. Olszewski, *Wybrane problemy myśli politycznej (idea, ideologia, doktryna polityczna)*, [w:] *Myśl polityczna w społeczeństwie informacyjnym*, red. E. Kirwiel, E. Maj, E. Podgajna, Lublin 2015, s. 167, 171; L. Dubel, *op. cit.*, s. 18, 19; M. Baranowska, *Doktryny polityczno-prawne jako jeden z filarów edukacji prawniczej*, s. 14; M. Jaskólski, *op. cit.*, s. 66; F. Ryszka, *op. cit.*, s. 196.

³² E. Olszewski, *Wybrane problemy myśli politycznej*, s. 167.

³³ *Loc. cit.*

³⁴ *Idem*, *Doktryna polityczna*, [w:] *Encyklopedia politologii*, t. 1. Pojęcia, teorie, metody, s. 198; *idem*, *Wybrane problemy myśli politycznej*, s. 167.

Izdebski rozróżnienia doktrynę polityczną od prawnej i polityczno-prawnej, tę ostatnią definiując jako:

„spójny i uporządkowany zbiór poglądów na życie społeczne w ramach danego społeczeństwa (typu społeczeństwa), mający określoną podstawę filozoficzno-ideologiczną i zawierający teoretycznie uzasadnione, w ramach tej podstawy, praktyczne wskazania kierunku i metod ogólnej aktywności w sferze polityki i prawa albo w jej wybranych dziedzinach”³⁵.

Pozostaje jeszcze określenie kategorii „nurt filozofii politycznej”. Przy jej definiowaniu najlepiej odwołać się najpierw do terminu „filozofia polityczna” („filozofia polityki”), który można zdefiniować krótko jako dziedzinę filozofii, w ramach której prowadzi się „filozoficzną refleksję nad tym, co polityczne”. W klasycznym rozumieniu tej dziedziny podkreśla się, że jej domeną jest poszukiwanie wiedzy, nie zaś przedstawianie opinii (mniemań). Wiedza ta ma charakter ogólny i nie ogranicza się do dyskusji na temat konkretnych wydarzeń w określonym miejscu i czasie³⁶. Filozofia polityczna to: „wyraz umiłowania mądrości w bezinteresownym poszukiwaniu prawdy o naturze, pochodzeniu, granicach i celu władzy, prawa i państwa, o dobrym ustroju życia zbiorowego (...). Filozofia polityki posiada zarówno aspekt normatywny, jak deskryptywny”³⁷.

Jeśli zaś chodzi o „nurt filozoficzno-polityczny”, można go rozumieć jako usystematyzowany, całościowy i koherentny zespół stanowisk w zakresie filozofii politycznej (które mogą być wsparte refleksją ściśle naukową), dający się jasno odróżnić od innych tego typu zbiorów twierdzeń. Co ważne, przynależność do danego nurtu filozofii politycznej wymaga wspólnoty zapatrywań na wszystkie istotne aspekty poznania filozoficznego. Oznacza to w szczególności, że w celu wyodrębnienia nurtu filozoficzno-politycznego nie wystarczy zidentyfikowanie podobnych stanowisk filozoficzno-politycznych w zakresie proponowanego ładu społeczno-politycznego.

Kategoryzacja anarchokapitalizmu

W tym miejscu należy odpowiedzieć na główne pytanie badawcze postawione na początku tego artykułu: czy anarchokapitalizm jest ideologią polityczną, doktryną polityczną (polityczno-prawną) czy nurtem filozoficzno-politycznym?

³⁵ H. Izdebski, *op. cit.*, s. 15.

³⁶ A. Szahaj, M. N. Jakubowski, *op. cit.*, s. 7–8.

³⁷ J. Bartyzel, *Filozofia polityki: prolegomena*, „Studia Philosophica Wratislaviensia” (2011), vol. 6, fasc.1, s. 199. Zob. też. E. Frączek, *Miejsce filozofii w refleksji nad polityką*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio I” (2009), t. XXXIV; Por. K. Held, *Fenomenologia świata politycznego*, Warszawa 2003.

Najpewniejsze wydaje się stwierdzenie, że anarchokapitalizm nie jest nurtem w filozofii politycznej. Kryterium epistemologiczne, a więc łączące namysł filozoficzny z poszukiwaniem wiedzy, czyli prawdziwych sądów o rzeczywistości, nie jest w tym wypadku kryterium decydującym. O ile można bowiem sądzić, że anarchokapitalistom najczęściej brakuje wyrafinowanej refleksyjnej głębi uwzględniającej szeroki dorobek filozoficzny i naukowy, o tyle nie łatwo byłoby dowieść, że ich własne wysiłki intelektualne nakierowany są celowo na wytworzenie zaledwie mniemań, nie zaś wiedzy. Na próżno szukać też w anarchokapitalistycznej literaturze stwierdzeń bezpośrednio ignorujących wiedzę i prawdę – np. na rzecz mitu politycznego. Jest raczej przeciwnie. Nie będzie raczej budzić kontrowersji pogląd, że anarchokapitalizm zawiera elementy filozoficzne (m.in. indywidualizm, uniwersalizm w etyce) i naukowe (zwłaszcza dotyczące prakseologii i katalaktyki), jednak, jak zaznaczono w poprzedniej sekcji artykułu, to nie wystarcza, aby nazwać go nurtem filozoficznym.

Istotnym argumentem na rzecz nieuznawania anarchokapitalizmu za nurt filozoficzno-polityczny jest fakt głębokich różnic filozoficznych między głównymi twórcami. Dotyczą one np. Friedmana, który opiera swoje rozważania na utylitystycznym stanowisku w etyce, oraz Rothbarda, który był teoretykiem tworzącym w ramach tradycji prawnonaturalnej. Co więcej, zwłaszcza przez anarchokapitalistów prawnonaturalnych – czy szerzej deontologicznych – utylityzm jest bardzo mocno zwalczany³⁸. Należy też wspomnieć o różnicach metodologicznych. Z kolei Tannehillowie, których można nazwać też anarchoobiektywistami³⁹, przyjmują jako podstawę filozoficzną (zwłaszcza antropologiczną i etyczną) skrajnie teleologicznie zorientowaną myśl Ayn Rand, której tzw. filozofia obiektywistyczna jest również – tak jak utylityzm – nie do przyjęcia dla libertariańskich anarchokapitalistów, takich jak Rothbard oraz jego współpracownicy i następcy.

Jako, że etyka ma doniosłe znaczenie dla teorii anarchokapitalistycznej, niemożliwe jest, by uznać, iż anarchokapitalizm jest nurtem filozoficzno-politycznym. Powierzchnie podobnym koncepcjom odnośnie do ładu społeczno-politycznego, tj. postulatowi zniesienia państwa i zastąpienia go wyłącznie instytucjami i relacjami wolnorynkowymi, nie towarzyszy spójność w podstawowych kwestiach filozoficznych – zwłaszcza w etyce i antropologii filozoficznej.

³⁸ Zob. np. M. Rothbard, *Etyka wolności*, Warszawa 2010, rozdz. 26.

³⁹ Por. R. Childs, *The Epistemological Basis of Anarchism: An Open Letter to Objectivists and Libertarians*, http://www.thornwalker.com/ditch/childs_eboa_tld.pdf [dostęp: 14. 03. 2017].

Istotny jest też fakt, że anarchokapitalistów interesują nie tylko rozważania o charakterze ogólnym, ale że są oni również żywo zainteresowani problematyką bieżącej praktyki politycznej, tak więc ich twórczość często odbiega od celów namysłu filozoficzno-politycznego. Jako przykład można podać, że nawet w swojej stosunkowo najbardziej teoretycznej pracy z zakresu myśli politycznej – *Etyce wolności* – Rothbard zamieścił rozdział pt. „W stronę strategii wolności”. Pisał tam np.:

„W ten sposób, dzięki zwiększeniu świadomości, będziemy się wspinać coraz wyżej aż do szczytu.

W tym celu, w ramach dążenia do rozwiązania jakiejś pojedynczej, doraźnej kwestii, libertarianie [Rothbard ma tu na myśli konkretnie anarchokapitalistów – P.N.] mogą uznać za owocne angażowanie się w koalicje z nielibertarianami. I tak, w celu zniesienia podatku dochodowego, polegając na własnych priorytetach, mogą angażować się we współpracę z konserwatystami, a z ruchami obywatelskimi w celu zniesienia poboru do wojska, zakazu szerzenia pornografii, czy szerzenia poglądów «wywrotowych»⁴⁰.

Na podstawie wcześniejszych rozważań w tym artykule można by stwierdzić, że taki nacisk na praktykę byłby argumentem na rzecz uznania anarchokapitalizmu za rodzaj ideologii politycznej, czerpiącej z filozofii i nauki, ale silnie zorientowanej na realizację swoich koncepcji. W tym kontekście charakterystyczna dla tej myśli jest też emocjonalna, wysoce retoryczna frazeologia, co również sytuowałoby anarchokapitalizm bliżej ideologii niż filozofii.

Jednakże anarchokapitalizm jest myślą zbyt szczegółową, bogatą, usystematyzowaną, intelektualną, metodologicznie zdyscyplinowaną, klarowną i usystematyzowaną żeby uznać go za ideologię. Dlatego też, mimo poważnych trudności w konceptualizacji kategorii ideologii politycznej i doktryny politycznej (polityczno-prawnej), anarchokapitalizmowi najbliższe jest do tej drugiej, tak jak definiują ją Izdebski i Olszewski.

Świadczy o tym głównie zaawansowany intelektualnie charakter rozważań przy częstym odwoływaniu się do i analizowaniu dorobku filozoficznego oraz teorii naukowych i koncepcji politycznych, a także świadomość metodologiczna, szczegółowość, usystematyzowanie i szeroki zakres poruszanej problematyki. Anarchokapitaliści dotykają w swojej twórczości takich tematów, jak m.in.: prawa jednostki, relacje międzysobowe, edukacja, służba zdrowia, szkolnictwo, sektor publiczny, bankowość, sprawy międzynarodowe, woj-

⁴⁰ M. Rothbard, *op. cit.*, s. 392.

na, policja, sądownictwo, ubezpieczenia, ekologia, historia, problematyka przejścia do ustroju anarchokapitalistycznego – w tym zaawansowane rozważania na temat secesji.

Należy jeszcze sprecyzować, że anarchokapitalizm jest doktryną polityczno-prawną, a nie tylko polityczną, czego dowodzą zaawansowane rozważania w zakresie teorii prawa, podejmowane m.in. przez Rothbarda, Tannehillów, Randy'ego Barnetta, Stephen Kinsella'ę czy Hansa-Hermann Hoppego. Anarchokapitalizm prezentuje więc: „spójny i uporządkowany zbiór poglądów na życie społeczne w ramach danego społeczeństwa (typu społeczeństwa), mający określoną podstawę filozoficzno-ideologiczną i zawierający teoretycznie uzasadnione, w ramach tej podstawy, praktyczne wskazania kierunku i metod ogólnej aktywności w sferze polityki i prawa albo w jej wybranych dziedzinach”⁴¹.

W związku z przedstawionymi argumentami za odrzuceniem propozycji uznania anarchokapitalizmu za nurt w filozofii politycznej, pewnym problemem może być wspomniana w powyższej definicji kwestia „określonej podstawy filozoficzno-ideologicznej”. Można jednak sądzić, że pewna podstawa tego typu w anarchokapitalizmie istnieje – tworzy ją m.in. indywidualizm, przywiązanie do absolutnej własności prywatnej i podobnych zasad ją regulujących, ideowa bezkompromisowość i racjonalizm. Jednakże o ile taka „podstawa filozoficzno-ideologiczna” wydaje się wystarczająca do wyodrębnienia zespołu myśli jako doktryny polityczno-prawnej, nie jest ona wystarczająca – jak argumentowano wyżej – do uznania anarchokapitalizmu za nurt w filozofii politycznej, w ramach której to kategorii spójność i filozoficzna przystawalność musi być znacznie większa, niż ma to miejsce w anarchokapitalizmie. Warto też dodać, że – jak twierdził Olszewski, którego definicja doktryny została przyjęta w niniejszym artykule – „[w] szczególnych przypadkach jedna doktryna może nawiązywać do kilku ideologii”⁴².

Bibliografia

- Baranowska Marta, Doktryny polityczno-prawne jako jeden z filarów edukacji prawniczej, „*Studia Iuridica Toruniensia*” (2013), t. XII;
- Bartyzel Jacek, Filozofia polityki: prolegomena, „*Studia Philosophica Wratislaviensia*” (2011), vol. 6, fasc.1,
- Bartyzel Jacek, *Libertarianizm*, <http://www.legitymizm.org/ebp-libertarianizm> [dostęp: 2.03.2017 r.];
- Bartyzel Jacek, *W gąszczu liberalizmów. Próba periodyzacji i klasyfikacji*, Lublin 2004;

⁴¹ H. Izdebski, *op. cit.*, s. 15.

⁴² H. Olszewski, *Doktryna polityczna*, s. 198.

- Bernacki Włodzimierz, *Ideologia*, [w:] *Słownik historii doktryn politycznych*, t. 3, red. nauk. M. Jaskólski, Warszawa 2007;
- Block Walter, *Defending the Undefendable*, Fleet Press Corporation 1976;
- Block Walter, *The Privatization of Roads and Highways*, Ludwig von Mises Institute 2009;
- Childs Roy, *The Epistemological Basis of Anarchism: An Open Letter to Objectivists and Libertarians*, http://www.thornwalker.com/ditch/childs_eboa_tld.pdf [dostęp: 14. 03. 2017].
- Chmaj Marek, *Marek Żmigrodzki, Wprowadzenie do teorii polityki*, Lublin 2001;
- Dobrosielski Marian, *Racjonalizm a irracjonalizm: 24 szkice filozoficzno-polityczne*, Warszawa 1999;
- Dubel Lech, *Historia doktryn politycznych i prawnych do schyłku XX wieku*, Warszawa 2007;
- Frączek Ewa, *Miejsce filozofii w refleksji nad polityką*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio I*” (2009), t. XXXIV;
- Held Klaus, *Fenomenologia świata politycznego*, Warszawa 2003;
- Heywood Andrew, *Ideologie polityczne. Wprowadzenie*, Warszawa 2007;
- Hudzik Jan Paweł, *Filozofia polityczna: o najnowszej historii pychy, zagubienia i praktycznego działania*, „*Kronos*” nr 4, 2014;
- Izdebski Hubert, *Doktryny polityczno-prawne. Fundamenty współczesnych państw*, Warszawa 2015;
- Jaroszyński Piotr, *Ideologia a filozofia*, <http://cywilizacja.ien.pl/?id=497> [dostęp: 10. 03. 2017];
- Jaskólski Michał, *Doktryna*, [w:] *Słownik historii doktryn politycznych*, t. 2, red. nauk. M. Jaskólski, Warszawa 1999;
- Juruś Dariusz, *W poszukiwaniu podstaw libertarianizmu. W perspektywie Rothbardowskiej koncepcji własności*, Kraków 2012;
- Machaj Łukasz, Mateusz Machaj, *Prawo naturalne w koncepcjach Murraya Newtona Rothbarda*, „*Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji*” (2007), t. LXXVI;
- Nowakowski Paweł, *Minarchizm*, <http://mises.pl/blog/2016/03/24/novakowski-minarchizm/>, 24. 03. 2016 [dostęp: 2. 03. 2017];
- Nowakowski Paweł, *Wilhelm Röpke według austro-libertarian*, „*Dialogi Polityczne*” (2009), 12;
- Olszewski Edward, *Doktryna polityczna*, [w:] *Encyklopedia politologii*, t. 1. *Pojęcia, teorie, metody*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Warszawa 2016;
- Olszewski Edward, *Ideologia*, [w:] *Encyklopedia politologii*, t. 1. *Pojęcia, teorie, metody*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Warszawa 2016;
- Olszewski Edward, *Wybrane problemy myśli politycznej (idea, ideologia, doktryna polityczna)*, [w:] *Myśl polityczna w społeczeństwie informacyjnym*, red. E. Kirwił, E. Maj, E. Podgajna, Lublin 2015;

- Pomian Krzysztof, Leszek Kołakowski: jednostka, wolność, rozum, [w:] L. Kołakowski, Główne nurty marksizmu, t. 1., Warszawa 2009;
- Przewodnik po współczesnej filozofii politycznej, red. R. E. Goodin, F. Pettit, Warszawa 2002;
- Rothbard Murray, Etyka wolności, Warszawa 2010;
- Ryszka Franciszek, Nauka o polityce. Rozważania metodologiczne, Warszawa 1984;
- Sepczyńska Dorota, Libertarianizm. Mało znane dzieje pojęcia zakończone próbą definicji, Olsztyn 2013;
- Słownik języka polskiego PWN, <http://sjp.pwn.pl/slowniki/filozofia.html> [dostęp: 21.02.2017].
- Staśkiewicz Hubert, Idea Państwa według minarchistów i anarchokapitalistów, „Analiza i Egzystencja” (2013), 21;
- Staśkiewicz Hubert, Rozumienie libertarianizmu, „Analiza i Egzystencja” (2015), 30;
- Szahaj Andrzej, Marek N. Jakubowski, Filozofia polityki, Warszawa 2008;
- Teluk Tomasz, Koncepcje państwa we współczesnym libertarianizmie, Gliwice – Warszawa 2009;
- Tokarczyk Roman, Współczesne doktryny polityczne, Warszawa 2010;
- Ulicka Grażyna, Determinanty polityki, [w:] Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce, red. M. Szmulik, M. Żmigrodzki, Lublin 2007;
- Wielomski Adam, Ideologia, [w:] J. Bartyzel, B. Szlachta, A. Wielomski, Encyklopedia polityczna, t. 1. Myśl polityczna: główne pojęcia, doktryny i formy ustroju, Radom 2007;
- Wierzbicki Mikołaj, Libertarianizm – Ideologia wolności?, „Gdańskie Studia Prawnicze” (2005), t. XIV;
- Wojtyszyn Radosław, Anty-Lewiatan. Doktryna polityczna i prawna Murraya Newtona Rothbarda, Wrocław 2017;
- Wojtyszyn Radosław, Państwo w doktrynie anarchokapitalizmu, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” (2007), t. LXXVII.
- Zmierczak Maria, Czy warto zajmować się ideologiami? Debaty o ideologii w drugiej połowie XX wieku, [w:] Doktryny – historia – władza. Księga dedykowana Prof. W. Kozubowi-Ciembroniewiczowi z okazji czterdziestolecia pracy naukowej, red. B. Szlachta, A. Citkowska-Kimla, M. Kiwior-Filo, Kraków 2009.

Strony internetowe

- www.hansshoppe.com [dostęp: 20. 12. 2016];
- <http://www.walterblock.com> [dostęp: 20. 12. 2016];
- <https://fee.org/people/walter-block/> [dostęp: 20. 12. 2016].